

УДК 801.81.161.2:392"18/19"

**ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРНИХ І ФУНКЦІОНАЛЬНИХ  
ОСОБЛИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО ОКАЗІОНАЛЬНО-ОБРЯДОВОГО  
ФОЛЬКЛОРУ В ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

**Ігор ГУНЧИК**

*Львівський національний університет імені Івана Франка,  
Інститут франкознавства,  
вул. Університетська, 1/305, Львів, Україна,  
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

Проаналізовано теоретичні праці М. Костомарова, О. Потебні, М. Крушевського, М. Познанського, Ф. Зелінського, С. Кагарова. Подано історію дослідження структурних і функціональних особливостей текстів українського okazіonalno-obryadovogo фольклору в ХІХ–на початку ХХ століття.

*Ключові слова:* okazіonalno-obryadoviy фольклор, структура тексту, особливості функціонування, формули, народні молитви.

Науковий інтерес до структурних та функціональних особливостей українських okazіonalno-obryadovych творів почав формуватися у другій половині ХІХ століття паралельно з появою перших досліджень цього фольклорного матеріалу. Дослідник слов'янської міфології М. Костомаров у дусі панівного на той час наукового романтизму з цього приводу зазначав, що в основі виникнення замовлянь, нашіптувань лежать не тільки народні уявлення про надзвичайну силу мовленого слова, а й вірування про існування ще зі стародавніх часів таємної науки, що полягала в умінні укладати слова особливим, невідомим широкій громаді способом, яким володіли поодинокі люди з кола так званих волхвів або знахарів. Незважаючи на романтичний пафос, цінність цієї фрази М. Костомарова полягає у тому, що в ній висловлено об'єктивну думку про можливість складання, творення текстів okazіonalno-obryadovogo фольклору за певною існуючою системою правил. Відповідно заперечено тезу, що утилітарно-сакральні зразки – це “закам'янілі” нероздільні утворення, які зовсім не підлягали імпровізації й твердо запам'ятовували виконавці [4, 68].

Чи не перші більш-менш цілісні міркування про структуру утилітарно-сакрального тексту належать О. Потебні. Вони відображають погляди представника психологічної школи вітчизняної фольклористики і стосуються загальних закономірностей побудови двох основних жанрів okazіonalno-obryadovogo фольклору – замовлянь і народних молитов. Замовляння, за О. Потебнею, – це словесне порівняння даного і навмисне витвореного явища з бажаним, яке має на меті витворити останнє [7, 21]. Структура порівнянь, які складають основу замовляння, двочленна. Ця форма для подібного роду текстів є основною, натомість одночленні замовляння, на думку вченого, похідні від двочленних, які втратили своє порівняння. Оскільки двочленні порівняння О. Потебня тісно пов'язував з такими поняттями, як асоціація,

сприйняття й бажання, замовляння він розглядав ще й як “особливу форму побажання”.

Цілком іншу структуру в О. Потебні мають народні молитви, для яких побажання не є ключовим елементом тексту. “Молитва, – вважає фольклорист, – власне є проханням: у ширшому розумінні до неї належить похвала божеству, яка має пихилити його на користь молільника, і подяка. У молитві людина звертається до божества хоч і могутнішого від неї, але такого, яке подібно до людини може виконувати прохання або ні, якому можуть бути приємними або неприємними похвала та подяка” [8, 615].

З основними положеннями О. Потебні дуже тісно переплітаються погляди відомого варшавського вченого М. Крушевського – автора першого окремого дослідження про замовляння, в якому, окрім російських, розглянуто й українські фольклорні записи П. Єфименка. Суть замовляння М. Крушевський так само зводив до побажання. Окремо від них він ставить молитву, що, за його словами, передбачає божество, до якого звертається той, хто замовляє, і якого у багатьох замовляннях взагалі немає [5, 21]. Учений поділяв замовляння на дві головні групи: ті, у яких людина звертається до певної істоти, і ті, сутність яких полягає у порівнянні бажаного з чим-небудь подібним, вже існуючим [5, 25]. Одним із перших М. Крушевський звернув увагу на такі композиційні частини замовляння, як вступну форму [5, 29] і закріплення [5, 27].

Цікавою є основна методологія дослідження замовлянь М. Крушевського. На його думку, народні твори не виникають безпідставно, а складаються з давно існуючого матеріалу. Тому у них, як і в музичних творах, трапляються постійно одні й ті ж мотиви, тобто стереотипні прийоми, які варіюються дуже слабо. Відповідно аналіз народних текстів, у тому числі й замовлянь, за М. Крушевським, повинен передусім складатися з виділення таких спільних мотивів як найдавнішої і найсуттєвішої частини творів [5, 19]. Розгляду цих мотивів в окремих функціонально-тематичних групах замовлянь повністю присвячений третій розділ праці М. Крушевського. Загалом у ньому пояснено закладену у замовляннях психологію народних вірувань у стилі тогочасної порівняльної міфології.

Не менш цінні в роботі М. Крушевського коротенькі зауваги з приводу особливостей функціонування оказіонально-обрядових творів. З огляду на існування серед народу віри у добрі і лихі години, а також на те, що деякі прокльони в один час збуваються, а в інший – ні, важливе значення для їх розуміння вчений відводив категорії часу [5, 24]. Особливе навантаження в утилітарно-сакральному утворенні також має ім'я адресата, якого замовляють [5, 24]. Окремо від тексту, на думку М. Крушевського, не можна розглядати дії та матеріальні предмети, які часто використовуються при замовлянні; вони, як відомо, становлять акціональний та предметний компоненти обряду [5, 28–29].

Одним із останніх дослідників оказіонально-обрядового фольклору кінця XIX століття був Ф. Зелінський – харківський учений, учень і послідовник О. Потебні. Його робота “Про замовляння” хоч і є, як влучно висловився Н. Познанський, “плодом безпосереднього впливу” вчителя, однак не позбавлена власної наукової оригінальності. Саме завдяки цій праці Ф. Зелінського можна вважати одним із авторів так званої “формульної теорії” замовлянь, яку протягом останнього століття продуктивно розробляли українські й російські вчені та яка не втратила своєї актуальності дотепер. Суть цієї теорії надзвичайно проста: утилітарно-сакральний

текст зі структурного погляду є сукупністю відповідних формул (фрагментів, висловів), які подано у лінійній послідовності одна за одною.

Користуючись подібною формульною теорією okazіонально-обрядового тексту, Ф. Зелінський намагався визначити структуру замовляння. Найпростішим його видом є лише одна формула. Складніші утилітарно-сакральні утворення, на думку дослідника, в основі мають п'ять формул, а саме: “звернення, введення, два члени порівняння і закріплення” [1, 45]. Походження найпростішого типу формули замовляння Ф. Зелінський, як і О. Потебня, виводив із “чари” – “явища, співвідносного з бажаним і з ним асоційованого” [1, 24].

Чимало цікавих думок про структурно-функціональні особливості okazіонально-обрядового фольклору, у тому числі й українського, висловлено в ґрунтовному монографічному дослідженні Н. Познанського. Хоч і воно, як стверджував сам автор, є спробою генетичного вивчення фольклорного матеріалу, проте одним із його завдань була також характеристика “шаблонних формул і прийомів” як елементів замовляння [6, 58].

Поняття *замовляння* Н. Познанський вживає у двох значеннях. У широкому розумінні воно становить особливий вид словесної творчості або клас явищ, куди входять власне замовляння, заклинання, обереги і т. ін. [6, 1]. У вузькому значенні, як певний вид тексту, замовляння – це словесна формула, що першопочатково служила поясненням магічного обряду [6, 162]. Формула в цьому випадку не розглядається як певна структурна одиниця okazіонально-обрядового твору, а має таке ж значення, як і слово *текст*.

Друге визначення замовляння Н. Познанський назвав генетичним, бо у ньому обстоюється думка, що саме слово є поясненням дії, а не навпаки, як це стверджував О. Потебня. Щоб наочно простежити процес еволюції замовлянь від обряду до самостійного магічного засобу, один із розділів монографії дослідник повністю присвятив вивченню мотивів у групі так званих епічних творів, які, на його думку, зберігають вказівки на забутий ритуал [6, 163].

Безпосередньо до теми структурної побудови утилітарно-сакрального тексту Н. Познанський звертається у розділі “Морфологія замовлянь”. У ньому він спочатку виділив і охарактеризував найголовніші “види” замовлянь, до яких належать паралелізми, твори з епічним елементом, діалоги, молитви, заклинання, накази, заговорювання знахарем, магічні записи, абракадабри. На думку вченого, більшість цих видів створювалися за стереотипними прийомами і формулами, адже “у жодному з видів народної словесності не панує в таких розмірах шаблон, як у замовляннях” [6, 74].

Подібного роду шаблонними формулами Н. Познанський вважав молитовний вступ, зачин, епічну частину, зсилання, перелічення, закріпку. Молитовний вступ, з якого починається замовляння, найбільш характерний для лікувальних текстів. Учений розглядав його як відбиток близькості до молитви [6, 77]. Зачин також належить до вступних формул, однак він не має ніякого відношення до молитви. Найчастіше в ньому йдеться про поклоніння або ходіння на схід, про “перший раз, добрий час” [6, 77–78]. Епічна частина замовляння, зазвичай, розповідає про якісь чудеса, що відбуваються біля каменя, на полі, в морі і т. ін. [6, 79–80]. Формулу перелічення використано переважно після епічної частини. У ній детально перераховано всі можливі види певної хвороби і частини тіла, з яких вона виганяється [6, 80–81]. Після перелічення подано зсилання хвороби у якість пустинне місце. Ця формула могла варіюватися, скорочуватися або збільшуватися, а іноді являти собою весь утилітарно-сакральний текст [6, 85–86]. Замовляння, як правило, закінчувалися так

званою закріпкою. Вона складалася з двох-трьох слів або розросталася в ціле оповідання. Дуже часто в ній згадувався ключ і замок [6, 87].

На аналізові формул побажання і порівняння Н. Познанський детально не спирався, оскільки раніше необхідну увагу їм приділяли О. О. Потебня і М. Крушевський. Однак він зазначав, що існує чимало замовлянь, які не містять порівняння і побажання. Вони є ознаками, які найбільш розповсюджені у відповідних уснопоетичних текстах [6, 100–101]. Окрім названих формул, в оказіонально-обрядових утвореннях також використовували стереотипні прийоми, найпоширенішими серед яких, на думку вченого, є “наскрізний симпатичний епітет” [6, 89] і епічний повтор [6, 94].

Функціональний аспект оказіонально-обрядового фольклору, як відомо, не був предметом спеціального дослідження в роботі Н. Познанського. Однак у генетичній теорії заговору висловлюється чимало цікавих із цього приводу думок. Так, замовляння вчений розглядав невіддільно від магічного обряду, під яким він розумів “чарування дією і предметами”. Первісно замовляння “були на службі в обряді”, який виступав головним носієм магічної сили, і часто служили його поясненням. Унаслідок еволюції текстової частини обряд “поділився своєю силою зі словом”. Потім перевага перейшла на бік замовляння, яке стало самостійним магічним засобом, а обряд, відповідно, почав утрачати попереднє значення [6, 161–162].

У Н. Познанського певною мірою підтверджено тезу про паралельне існування акціонального і предметного компонентів магічного обряду і його вербальної складової. У замовляннях, зазначає дослідник, “чарування дією, як зображальною, так і тією, яка передає властивості і якості предметів, цілком самостійне і незалежне від слова” [6, 142].

Епізодично трапляються в Н. Познанського міркування і про інші особливості функціонування утилітарно-сакральних утворень. В одному з визначень замовляння вчений наголошував, що ці словесні формули володіють репутацією засобу для досягнення певного результату лише тоді, коли будуть дотримані всі необхідні умови [6, 102]. До цих умов перш за все належить час проказування замовляння, яке в добрий час може допомогти, а в поганий – не допоможе. Також важливе значення має супроводжуючий замовляння обряд, тобто, за Н. Познанським, використання відповідних дій і предметів. Неабияку роль тут відведено виконавцеві – особі, яка читає замовляння. Вона повинна мати відповідний моральний стан [6, 101–102].

Порівняно з Н. Познанським докладніше питання “зовнішньої структури чи композиції” оказіонально-обрядового тексту розробляв у кількох працях Є. Кагаров. Для молитви і замовляння, яке вчений ототожнював зі заклинанням, властиві такі “поетичні конструктивні елементи: початок (зачин), епічна частина (опис обрядових дій, що колись супроводили замовляння, а згодом тільки згадуються), лірична частина, що висловлює певне побажання в формі симпатичного порівняння (двочленний паралелізм), містичні імена і замикання (закрепка, “ключові слова”)” [3, 28–29]. Архітектоніка старогрецьких проклять, яким Є. Кагаров присвятив окрему розвідку, характеризується такими інгредієнтами: ім’я ворога; ім’я покликаною демона або божества; бажання, що може бути у формі порівняння, прохання, зверненого до надприродної істоти, або звичайного побажання [2, 49–51]. Структуру молитви у розвиненій її формі дослідник подає за Аусфельдом. Вона передбачає три складові частини: заклик або звертання до божества, епічна частина, прохання або побажання.

Найдетальніше у Є. Кагарова розроблена структура замовляння. Їїна схема (“загальна формула”) має такий вигляд: J + E + L + B + Z, де J означає звертання, E – епічну частину, L – ліричну частину, B – містичні імена і Z – висновкові (кінцеві)

слова. При цьому епічна частина може зазначати дії, які відбуваються (а), мотиви погрози (h), мотив нагороди демонів (f), засіб запламування супротивника (k), засіб призвести до співчуття (m), поклик на божественний авторитет (v), оповідання (e) тощо. Відповідно лірична частина може містити прості побажання в 3-й особі (v3), наказ, звернений до об'єкта замовляння в 2-й особі (v2), побажання, висловлене у формі порівняння (q), або умову, яку не можна виконати (n), тощо. Так, у повному вигляді замовляння мало таку схему: J + (a + h + f + k + m + v + e) + (v2 + v3 + q + n) + V + Z [3, 29].

Стосовно ліричної частини замовляння Є. Кагаров додатково зауважував, що такий її елемент, як побажання, спочатку існував у формі двочленного паралелізму, тому що магічний обряд пояснювався порівнянням навмисне відтвореного явища з бажаним. З цієї двочленною формули могла відпадати перша частина паралелізму, і вона перетворювалася в просте побажання у формі 3-ої особи. Коли ж відпадала друга частина, залишалася тільки епічна, яка іноді розросталася в довге оповідання. Тому, на думку науковця, саме формула двочленного паралелізму була головним зерном чи ядром замовляння [3, 30].

Оказіонально-обрядові твори з особливостями їх структури потрапили до сфери наукових інтересів Є. Кагарова не випадково. Будучи етнологом, чи то соціологом, який вивчав форми народної обрядовості, тексти замовлянь, молитов, проклять він розглядав як невід'ємні словесні елементи ритуалу, до складу якого також входять звуки і рухи тіла [3, 28]. Як і Н. Познанський, учений вважав, що утилітарно-сакральне слово спочатку тільки пояснювало магічний акт, проте згодом, відірвавшись від ритуалу, стало розростатися за рахунок його і набуло самостійної магічної сили. Маючи на увазі цю магічну силу, яку примітивна людина надавала слову або казанню, стверджував Є. Кагаров, стає зрозуміло, чому кожна обрядова дія супроводжується замовлянням, молитвою чи словом [3, 31].

Отже, дослідження структурних та функціональних особливостей українського okazіонально-обрядового фольклору М. Костомарова, О. Потебні, М. Крушевського, Ф. Зелінського, Н. Познанського, Є. Кагарова, заклало основу для подальших глибоких наукових досліджень народних молитов, замовлянь, заклинань, примовок, прокльонів, яке розпочалося в українській та російській фольклористиці у середині ХХ століття.

- 
1. *Зелінский Ф. Ю.* О заговорах (Из истории развития заговора и главные его формальные черты) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1897. – Вып. X. – С. 1–58.
  2. *Кагаров Е. Г.* Древнегреческие таблички с проклятиями (De fixationum tabelle). – Харьков, 1918.
  3. *Кагаров Є.* Форми та елементи народної обрядовості // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1. – К., 1928. – С. 25–31.
  4. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994.
  5. *Крушевський М.* Замовляння як вид народної поезії / Упоряд., перекл., вступ. стаття, додатки З. О. Пахолок. – Луцьк: Вісник і К°, 2002.

6. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формуль. – Петроградъ, 1917.
7. Потебня А. А. Малорусская народная песня по списку XVI в. – Воронеж, 1877.
8. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905.

**RESEARCH OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL PECULIARITIES  
OF THE UKRAINIAN OCCASIONAL-RITE FOLKLORE  
IN THE 19<sup>th</sup>–AT THE BEGINNING OF THE 20<sup>th</sup> CENTURY**

**Ihor HUNCHYK**

*The Ivan Franko National University in Lviv,  
Institute of Franko studies,  
1/305, Universytetska st., Lviv, Ukraine,  
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

Analysing theoretical works of M. Kostomarov, O. Potebnia, M. Kruchevskyy, M. Poznanskyy, F. Zelynskyy, Ye. Kaharov, an author gives history of research of structural and functional peculiarities of texts of occasional-rite folklore in the XIX<sup>th</sup>–at the beginning of the XX<sup>th</sup> century.

*Key words:* occasional-rite folklore, structure of the text, peculiarities of functioning, formula, folk prayers.

Стаття надійшла до редколегії 17.05.2007  
Прийнята до друку 20.05.2007